

УДК 801.81:314.151.3-054.74:94(477)“1932/1933”

Ірина Коваль-Фучило

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ У СПОГАДАХ УКРАЇНЦІВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА» (1947)

У статті проаналізовано типовий мотив у спогадах українців, які внаслідок операції «Вісла» були виселені зі своїх автохтонних країв – Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння, і розселені по території повоєнної Польщі, насамперед на новоприєднані *Ziemmie Odzyskane*. Мова йде про фольклорний мотив в аналізованих я-документах, а саме – акцентування на тому, що умови й перебіг депортації українців у 1947 році були схожими на процес Голокосту в Польщі в 1942 році. Зроблено спробу з'ясувати походження і трансформацію цього мотиву в українській оповідній традиції.

Ключові слова: операція «Вісла», Голокост, українська оповідна традиція, усна історія.

A typical motif in the Ukrainians reminiscences is analysed in the article. People have been evicted from their autochthonous lands – Lemkivshchyna, Kholmshchyna, Pidliashshia and Nadsiannia as a result of *Vistula* operation. They have been settled over the territory of the postwar Poland, primarily on the newly joined *Ziemie Odzyskane*. It is a folklore motif in the analysed Me-documents, namely, the emphasis on the fact that the conditions and course of Ukrainians deportation in 1947 have been similar to the Holocaust process in Poland in 1942. An attempt is made to find out the origin and transformation of this motive in the Ukrainian narrative tradition.

Keywords: *Vistula* operation, the Holocaust, Ukrainian narrative tradition, oral history.

Джерельний матеріал статті – це спогади українців, які внаслідок так званої операції «Вісла» були виселені зі своїх автохтонних країв – Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння, і розселені по території повоєнної Польщі, насамперед на новоприєднані *Ziemmie Odzyskane*. Аналізовані усноїсто-

ричні свідчення опубліковані у виданні «Пропам'ятна Книга. 1947». Зібрав та до друку зладив Богдан Гук (Варшава, 1997) [9].

Центральною подією, навколо якої розбудовується розповідь кожного автора спогадів, є вже згадане примусове переселення. Типовими мотивами свідчень є ідеалізація втраченого місця, описи важкого переїзду з акцентами на втраті людей, землі, майна, розповіді про особливості поселення на новому місці. В історичному й фольклористичному науковому дискурсі ці свідчення вже неодноразово ставали предметом дослідження [6; 7; 12].

У пропонованій студії увагу зосереджено на одному цікавому мотиві у спогадах, який стосується долі українців і євреїв під час та після Другої світової війни. Водночас цей мотив яскраво демонструє трансформацію традиційних уявлень унаслідок трагічних подій Голокосту й примусових переселень українців. Мова йде про акцентування в багатьох аналізованих я-документах на тому, що умови й перебіг депортації українців у 1947 році були схожими на процес Голокосту в Польщі в 1942 році. І хоча тогочасна польська влада не мала наміру фізично знищити українців, усе ж те, що в спогадах, записаних через півстоліття, переселення пов'язують з Голокостом, є промовистим свідченням важливості цих подій у колективній пам'яті депортованих людей. Ось ці текстові фрагменти: «Багато з них [поляків] більше темних, були переконані, що нас сплят в Осьвенцімі. То не моя пресада, а ось такий образок: 12-літня Ольга Репела іде коло своєї мами і в руках тримає цвигучий вазон, котрий взяла з дому. Підходить до неї старша полька і каже: "Dziecino, daj mnie ten kwiatuzek, on i tak już nie będzie ci potszebny". Вона була переконана, що нас не женуть на життя, а на смерть, що ми мусимо загинути за генерала [Кароля Сверчевського], як жиди загинули за Христа» [9, с. 23]. «Наш транспорт рушив на захід, але як рушив? Пан машиніста, щоби також бути "bogaterem" акції "Вісла" провадив льокомотиву не звичайно, а ставав "дуба", цофав, рушав, тильки буфори перу-

нами трискали на ціле місто, а нам дерев'яні скрині, тачки летіли на голови чи ноги. Розливалася з відер приготовлена вода, розбивались камінні горщки з удоєним молоком, корови падали на підлогу – рвали ланьцухи, плакали не тільки малі діти. Я вже щось подібне бачив в життю. Так рушав транспорт з жидами, як їх вивозили з санчинського гета в [19]42 році» [9, с. 26]. У цьому фрагменті респондент наголошує на ворожому ставленні виконавців акції «Вісла» до депортованих осіб, що виявилось у зумисне поганому керуванні поїздом, як наслідок – пошкодження їхнього майна. Довгий перелік завданих кривд підсумований порівнянням описаної картини з вивозом євреїв із гетто.

Ось ще один уривок: «Приїхали ми до Явожна. Прийшли ми до брами, а то все виглядало цілком так, як німці робили з жидами» [9, с. 26]. У цьому короткому порівнянні знову маємо зіставлення трагічного для українців переселення із долею євреїв у 1942 році.

Важливо збагнути, як два історичні факти – Голокост і депортація – опинилися поряд у розповідях, записаних через тривалий час після самих подій. Наведені фрагменти із я-документів виникли під впливом багатьох факторів, які власне й спричинили їхню появу у спогадах, а саме:

- часова дистанція;
- особистий досвід;
- традиційні вірування, уявлення й стереотипи;
- «диктатура» мови;
- нав'язування власних життєвих подій до «великої» історії;
- особливості самопрезентації та інше.

Перелічені чинники впливу є своєрідними фільтрами, крізь які історичні факти, події з особистого життя людини потрапляють у тексти її спогадів, мемуари чи меморати.

Проаналізуємо, як перелічені вище фактори позначилися на досліджуваному мотиві. Важливим фільтром у вербалізації прожитого є часова дистанція. Цю особливість спогадів опи-

сав свого часу український фольклорист, дослідник народної оповідної традиції Степан Мишанич. Він запропонував термін «епічна дистанція»: «Під епічною дистанцією розуміється просторова і часова віддаленість процесу розповіді від тих подій, що лежать в основі фабули» [8, с. 74]. Людина запам'ятовує ті події, факти, які вважає важливими, а також ті, які її найбільше вразили, а переповідає те, що, на її думку, повинен почути співрозмовник. На появу мотиву схожості долі євреїв і долі українців-переселенців вплинув той факт, що автори спогадів самі пережили депортацію у свідомому віці. Негуманна поведінка виконавців каральних акцій щодо своїх жертв є постійним мотивом в усіх опублікованих спогадах. Можна сказати, що такі їхні дії стали нормою, тому не дивно, що вони набули вербалізації у спогадах.

Важливим фактором, який став стимулом для появи досліджуваного мотиву в усній історії українців-переселенців, є народні уявлення про євреїв у традиційному світогляді слов'ян, у нашому випадку – українців і поляків. Ця тема була предметом багатолітніх досліджень відомої російської фольклористки Ольги Белової [1–3]. Згідно з її експедиційними записами, порівняння долі євреїв і українців творять групу текстів, базовим мотивом яких є мотив пророкування – розповіді про «єврейські» пророцтва й передбачення. «У християнській народно-релігійній свідомості стійким стереотипом є уявлення про те, що катастрофа єврейського народу у Другій світовій війні – це Божа кара за розп'яття Христа і “матеріалізація” слів Євангелії від Матея (27: 25), вкладених в уста євреїв: “Кров на нас і на дітях наших”. Згідно із сучасними записами з Польщі, нещастя і загибель євреїв у час війни ще до її початку передбачали *prorocy żydowski* (тобто цадики) і хасиди, які «навчали своїх дітей релігії в школі /.../ передбачали, що буде /.../ і одного разу читали і плакали, тому що повинні були померти; вони вичитали [у книгах], що настане такий час, що всі вони водночас загинуть» [3,

с. 232–233]. Фрагмент наведеного в нашій статті першого спогаду чітко вербалізує описане уявлення: «...як жиди загинули за Христа» [9, с. 23]. Можна висловити таке припущення: оскільки українець зазначає, що почув він ці слова від польки, то, отже, таке вірування побутувало і в українців, і в поляків.

Для нашого дослідження дуже важлива ще одна група польових записів О. Белової: «Польові матеріали, зафіксовані 2009 року в Галичині, виявили ще один стійкий мотив (втілений у словесній формулі-кліше) – /.../ “нами розчинять, а вами замісять”: ці слова начебто на початку війни й окупації повторювали єврейські мудреці (цадики, рабини), передбачаючи трагічну долю свого народу. “Коли їх брали, то сказали: “Нами розчинять, а вами замісять”». А німці потім що робили? Вивозили наших, і страшніше ще було /.../ Я тоже вже зразу над цим задумалася, ну от коли тісто розчиняють, значить, євреями розчинять, а українцями замісять»» [3, с. 232]. Дослідниця підсумовує: «У цих розповідях іноді наголошують також на схожість “воєнної” долі євреїв і західних українців, які отримали “свою долю” вже від радянської влади, коли багато з них /.../ були репресовані і заслані в Сибір /.../: “Казали, що жиди казали – що так і українців будуть убивать. [Коли вони так казали?] Тоді, як брали їх німці! Сорок другий рік. І так сталось. Погинуло багато населення нашого»» [3, с. 233].

Переконаємося, що аналізований мотив схожості долі євреїв та українців не випадковий у спогадах депортованих осіб, – він уже раніше побутував в українській оповідній традиції, можливо, навіть у час Другої світової війни. На його збереження, крім іншого, відчутно вплинув фактор, який умовно можна назвати «диктатурою» мови. Диктатура мови – це вплив законів мови на збереженість інформації в колективній народній пам’яті, і на те, як і що пам’ятають члени певної громади, як і що вони розповідають, передаючи свій досвід. У нашому випадку діє щонайменше два мовні закони – порівняння та прин-

цип згорнутого тексту. Порівняння – один із найпоширеніших загальнономовних і фольклорних прийомів, який постійно побуває в усіх стилях мови. Не дивно, що в аналізованих фрагментах відбулося зіставлення двох близьких за часом подій – Голокосту й депортації: *як їм – так нам* або *як нам – так вам*.

Принцип згорнутого тексту характерний передусім для народної оповідної традиції. Він полягає в тому, що об'ємні тексти в пасивній фольклорній пам'яті зберігаються завдяки коротким фразеологічним словосполученням, які часто конденсують у собі основну думку повідомлення. У нашому випадку це фраза *нами розчинять, а вами замісять*. Порівняння знищення людей із приготуванням тіста надзвичайно образне, глибоко метафоричне, зумовлене, не в останню чергу, світоглядними уявленнями українців про тісто. Так, зв'язок *тіло – тісто* простежується в деяких слов'янських легендах про створення перших людей із тіста. Згідно з українською оповідною традицією, Бог виліплює першого Адама із пшеничного тіста, але його з'їла собака. Другий Адам був створений із глини [4, с. 265]. Тобто український фразеологізм з *іншого тіста* – у значенні «не схожий на когось, не однаковий з ким-небудь» [11] в українському мовленні зумовлений традиційними світоглядними уявленнями. У народній культурі регламентованим було й замішування, і випікання хліба [4, с. 265–267]. Це свідчить про високий сакральний статус цієї господарської роботи у свідомості носіїв традиції. Крім цього, в українській мові функціонує також фразеологізм *круто заміс місити* – «суворо, жорстоко діяти; вживати рішучих заходів» [11]. Тобто аналізована фраза *нами розчинять, а вами замісять* абсолютно не випадкова в українській усній оповідній творчості. Можна висловити гіпотезу, що вона набула розвитку у формі порівняння, яке зафіксоване у спогадах українських переселенців операції «Вісла».

Дослідження генези повторюваного мотиву схожості долі євреїв і українців дає підстави стверджувати, що цей мотив є ціл-

ком фольклорним, а не просто типовим для оповідей про депортацію. Оповідачі втілили свої спогади у вироблену традицією форму. Дослідники усної словесності визначили, що фольклоризуватися можуть ті частини тексту з усноісторичних розповідей, які містять певні фольклорні складники: мотиви, образи, вербальні конструкції тощо. Тобто фольклоризація можлива за умови, якщо оповідач укладає повідомлення, спираючись на уявлення, вірування, відомі усій соціальної групі, послуговуючись традиційними синтаксичними конструкціями, причому важливі час і середовище побутування [5; 10]. У нашому випадку фольклоризація мотиву споріднення долі євреїв та українців зумовлена використанням моделі порівняння й традиційними народними уявленнями про те, що трагедія єврейського народу є покарою за розп'яття Христа, але водночас ці уявлення зазнали народного редагування й трансформувалися під впливом історичних подій до формули *як їм – так нам*.

Зрозуміло, що прості люди, селяни не могли розібратися в тонкощах тогочасної європейської політики. Народний світогляд тлумачить трагічні події в житті й окремої людини, і цілого народу, базуючись на традиційних уявленнях про постійний зв'язок двох полюсів опозицій *жертва – віддача, гріх – кара, чужий – свій*. Тут важливо наголосити на іншому: наявність аналізованого мотиву у спогадах є свідченнями того, що в українському народному світобаченні євреї із традиційно «чужих» стали «своїми». Трагічні для обох народів події ХХ ст. докорінно вплинули на колишні традиційні уявлення українців. «У народній культурі ставлення до представників інших етносів багато в чому визначене поняттям етноцентризму, коли “свої” традиції, “своя” релігія, “свої” звичаї і “своя” мова мисляться єдино “справжніми”, “правильними” і “праведними”» [1, с. 7]. Народний світогляд споріднює два етноси на підставі осмислення життєвого досвіду: пережиті народами трагедії «витісняють» на другий план традиційні

довоєнні уявлення про «чужого», а послугуються осмисленням прожитого як підставою для порівняння.

Серед факторів, які зумовили появу аналізованого мотиву, є прагнення авторів спогадів здійснювати пов'язування власних життєвих подій з перебігом «великої» історії. У нашому випадку оповідачі, проводячи паралель між долею євреїв і долею українців, акцентують увагу на лихоліттях Другої світової війни, яка спричинила знищення мільйонів людей різних національностей; оповідач прагне показати, як його життєва колізія вписується в тогочасну історію цілого народу й навіть Європи. Дослідники я-документів доходять висновку, що загальною тенденцією особливостей самопрезентації є те, що «автори спогадів старалися підкреслити винятковість своєї долі» [13, s. 15].

Можемо зі значною ймовірністю припустити, що українці-переселенці, порівнюючи свою долю із трагедією єврейського народу, мали на меті підсилити драматизм оповіді, передати глибину власних відчуттів та переживань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. Москва : Индрик, 2005. 288 с.
2. Белова О. В., Петрухин В. Я. «Еврейский миф» в славянской культуре. Москва ; Иерусалим: Гешарим / Мосты культуры, 2008. 576 с.
3. Белова О. В. Легенды о войне: архетипы в современных фольклорных нарративах. *Проблемы истории России: исторический источник и исторический контекст. Сб. науч. трудов.* Екатеринбург, 2013. Вып. 10. С. 227–235.
4. Валенцова М. М., Пьянкова К. В., Узнёва Е. С. Тесто. *Славянские древности : этнолингвистический словарь* : в 5 т. Москва, 1999. Т. 5. С. 265–269.
5. Іваннікова Л. Меморат, усне оповідання чи героїчний епос ХХ століття? (на перетині усної історії та фольклористики) [рец. Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / записав і упоряд-

кував Євген Луньо. Яворів ; Львів, 2015. Т. 2. 1080 с.]. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 4. С. 108–114.

6. Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення. *Łemkowie, Wojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Słupsk, 2016. Т. 6. С. 147–158.

7. Коваль-Фучило І. Концепт земля в оповідях про примусове переселення *Лемки, бойки, гуцули, русини – історія, сучасність, матеріальна та духовна культура VI*. Banská Bystrica, 2017. Т. 7 (у друці).

8. Мишанич С. Усні народні оповідання. Київ, 1986. 327 с.

9. Пропам'ятна Книга. 1947. Зібрав та до друку зладив Богдан Гук. Варшава, 1997. 647 с.

10. Симонідес Д. Меморат і фабулат у сучасній фольклористиці. *Народна творчість та етнологія*. 2007. № 1. С. 120–125.

11. Словники України on-line. URL : <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.

12. Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння. Київ, 2013. 216 с.

13. Halicka B. Wstęp. *Mój dom nad Odrą. Pamiętniki osadników Ziemi Zachodnich po 1945* / red. Beata Halicka. Kraków : TAWPN Universitas, 2016. 387 s.

REFERENCES

1. Belova O. V. (2005) *Etnokulturnye stereotipy v slavyanskoj narodnoj traditsii* [Ethnocultural stereotypes in the Slavic folk tradition]. Moscow: Indrik.

2. Belova O. V., Petrukhin V. Ya. (2008) «*Yevreyskiy mif*» v *slavyanskoj kulture* [«Jewish myth» in the Slavic culture]. Moscow, Jerusalem: Gesharim – Mosty kultury.

3. Belova O. V. (2013) Legendy o voyne: arkhetypy v sovremennykh folklornykh narrativakh [Legends about the war: archetypes in modern folklore narratives]. *Problemy istorii Rossii* [Problems of the Russian history], vol. 10, pp. 227–235.

4. Valentsova M. M., Pyankova K. V., Uzneva Ye. S. (1999) Testo [Dough]. *Slavyanskie drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh* [Slavic antiquities: Ethnolinguistic dictionary in 5 volumes]. Vol. 5. Moscow, pp. 265–269.

5. Ivannikova L. (2017) Memorat, usne opovidannia chy heroichnyi epos XX stolittia? (na peretyni usnoi istorii ta folklorstyky) [A memorandum, an

oral story or a heroic epic of the 20th century? (at the crossing of Oral History and Folklore Studies)]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* [Folk art and Ethnology], no. 4, pp. 108–114.

6. Koval-Fuchylo I. (2016) Kontsept domu v opovidiakh pro prymusove pereselennia [The concept of home in the legends of forced resettlement]. *Lemkowie, Bojkwowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. [Lemkos, boiki, Hutsuls, Rusyns – history, modernity, material and spiritual culture]. Vol. 6. Słupsk, pp. 147–158.

7. Koval-Fuchylo I. (2018) Kontsept zemlia v opovidiakh pro prymusove pereselennia [Concept of land in legends about forced relocation]. *Lemky, bojky, ghuculy, rusyny – istorija, suchasnistj, materialjna ta dukhovna kuljtura VI*. [Lemkos, boiki, Hutsuls, Rusyns – history, modernity, material and spiritual culture]. Vol. 7. Banská Bystrica (in print).

8. Myshanych S. (1986) *Usni narodni opovidannia* [Oral folk stories]. Kyiv.

9. Huk B. (1997) *Propamiatna Knyha 1947* [The Book of Remembrance 1947]. Warsaw: Tyrsa.

10. Symonides D. (2007) Memorat i fabulat u suchasni folklorystytsi [Memorat and fabulat in contemporary Folklore Study]. *Narodna tvorchist ta etnographiia* [Folk art and Ethnography], no. 1, pp. 120–125.

11. Ukrainian Lingua-Information Fund of National Academy of Sciences of Ukraine. *Slovnyky Ukrainy on-line* [Dictionaries of Ukraine on-line]. URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> (accessed 10 January 2019).

12. Khaliuk L. (2013) *Usni narodni opovidannia ukraintsiv-pereselentsiv Lemkivshchyny, Kholmshchyny, Pidliashshia ta Nadsiannia* [Oral folk stories of Ukrainians-immigrants from Lemkivshchyna, Holmshchyna, Pidljashia and Nadsjannja]. Kyiv: Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine.

13. Halicka B. (2016) Wstęp [Introduction]. *Mój dom nad Odrą. Pamiętniki osadników Ziemi Zachodnich po 1945* [My house on the Oder. Diaries of the settlers of the Western Territories after 1945]. Kraków: TAWPN Universitas.

SUMMARY

The source material of the article includes the reminiscences of Ukrainians evicted from their autochthonous lands and settled over the territory of postwar Poland. These evidences have been collected in the work

Propamiyatna Knyha. 1947. acquired and composed by Bohdan Huk [Memorable Book. 1947. Gathered by Bogdan Guk], Warsaw, 1997.

The basic research approaches to this material are ascertained: the review of the established historical definitions about important events of the recent past, the desire to write honestly about its inconvenient moments; an international approach to the common historical past, returning of the voice to unjustly offended strata, the departure from confrontational rhetoric; awareness of the difference between the experience and the memories about the experience, an attention to loci communes, the discovery formation mechanisms of the narrative, ways of information preservation in the collective memory.

The obtruding of the tragic resettlement for the Ukrainians with the Jews fate in 1942 is the reiterative place in the Me-documents: *She [Polish woman] has been convinced that we [the Ukrainians] are not driven to life, but to death, that we should perish for the general [Karol Świerczewski], as the Jews have died for Christ* (Memorable Book, 1947, p. 23), *Our train is moving westward. The machinist has ridden so that water is pouring out of the pails, pots of milk are broken down, cows fell, chains brake away – not only young children have cried. I have seen something like this in my life. So the transport with the Jews has been moving when they are taken out of Sanchyn ghetto in 1942* (Ibidem, p. 26); *We have come to the gates [Jaworzno prison], and everything looks quite like the Germans have done with the Jews* (Ibidem, p. 92).

The constant motive of the similarity of the Jews destiny and the Ukrainian settlers fate is based on stereotypical folk beliefs that suffering is always caused by the wrong behavior, sin in Christian ideology. It is clear that ordinary people can't understand the intricacies of European politics. The people's worldview interprets the tragic events in individual life and the whole people life basing on traditional representations about the constant connection of the oppositions victim – efficiency, sin – punishment, stranger – native. Very interesting moment in analyzed memories is that in the national immigrants worldview Jews, been traditionally foreign, have become their own.

The reminiscences on the Jews, their work before World War II are considered as the repeated places.

Keywords: *Vistula* operation, the Holocaust, Ukrainian narrative tradition, oral history.